

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 8/9

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 11/12

Видавництво М. П. Коць
Київ–Нью-Йорк
2004

АРХІВНИЙ ДОКУМЕНТ СУЛТАНА ІБРАГІМА ПРО СТАНОВИЩЕ КОЗАКІВ ТА ГРОШОВУ РЕФОРМУ 40-х РОКІВ XVII СТОЛІТТЯ

Історія стосунків 1637–1646 рр. між запорозькими козаками, кримськими татарами, донськими козаками, ногайцями та переговори між султаном і царем у висвітленні тюркських джерел та історіографії досі залишаються маловивченими. Предметом цієї статті є інтерпретація листа султана Ібрагіма (1640–1648) до великого візира¹ про те, що коли здійснюватиметься грошова реформа, разом із новою монетою “акче (акçe)”² повинні залишитися в обігу також старі гроші.

Починаючи з 1634 р., запорозькі козаки мали намір спільно з донськими козаками заволодіти Азовом, що й сталося в 1637 р. Саме українські козаки, які зіграли важливу роль у цій військовій компанії, хотіли перетворити фортецю на козацьку твердиню³. Турецька історіографія повідомляє про захоплення козаками Азова⁴, що під час панування кримського хана Інаєт

¹ Османською мовою “vezir-i âzâm або sadr-î âzâm”, висока посадова особа у османському уряді (відповідає до сучасного прем’єр-міністра), уповноважена султаном керувати державою. Під час володарювання султана Ібрагіма такими посадовцями були Кеманкеш Кара Мустафа Паша, який за суперечку з султаном був покараний і після нього на цю посаду був призначений Султан-заде Мегмед Паша. Наступним візиром з трагічною долею під час правління названого султана був Газерпаре Агмед Паша, а останній – Софу Мегмед Паша. Про це докл. див.: *Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // *Український археографічний щорічник*. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 183–184; *Туранли Ф. Г.* Літописні твори М. Сена’ї та Г. Султана як історичні джерела. – К., 2000. – С. 82, 117; *Uzunçarşılı İ. H.* Osmanlı Tarihi. – Ankara, 1995. – III. Cilt, I kısım. – S. 223–239; *Sertoğlu M.* Osmanlı Tarih Lüğati. – Istanbul, 1986. – S. 257–258.

² Ця грошова одиниця – біла монета зі срібла була виготовлена у м. Бурса (Туреччина) і впроваджена османським володарем Орханом Газі у 1328 р. 1 “акче” мала вагу 1,154 гр. 90% проби срібла (*Туранли Ф.* Зовнішньополітична орієнтація уряду Українсько-козацької держави другої половини XVII ст. за даними турецьких джерел та історіографії // *Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. – К., 2002. – Т. 8. – Ч. I. – С. 56 (прим. 33)).

³ *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVIII ст. – К.; Запоріжжя, 1998. – С. 210–211.

⁴ *Uzunçarşılı İ. H.* Osmanlı Tarihi. – III. Cilt, 2. kısım (XVI. Yüzyıl ortalarında, XVII. yüzyıl sonuna kadar). – S. 154.

Гірея (1635–1637) його брат калга⁵ Гюсамеддін Гірей під приводом спільного походу схилив до себе непереможене військо ногайських татар, які контролювали степи довкола фортеці, і вирушив з ним до фортеці Аккерман на півночі Кримського півострова⁶. В цей час, користуючись підтримкою запорожців, донські козаки у 1637 р. здійснили раптовий напад на Азов і винищили все його населення⁷.

Після зруйнування Іваном Сулимою польської фортеці Кодак⁸, що спричинив початок польсько-української війни 1637–1638 рр., володіння Азовом набуло для козків особливого політичного значення.

Політичний вплив України почав зростати з початком військової кампанії ще восени 1632 р., яка була пов'язана з конфліктом між Московською державою та Річчю Посполитою. Цар сподівався, що українські землі перейдуть під владу Москви. У січні 1633 р. патріарх Філарет повідомив послові Високої Порти про те, що “запорожские черкасы все хотят служитьи и вперед быти под их государскою високою рукою во веки не отступни, а от литовских людей отложились”⁹. У 1639–1640 рр. посланці московського царя Михайла, які прибули до Стамбула для привітання нового султана Ібрагіма, також пообіцяли, що взамін за припинення татарських походів, Москва поверне фортецю Азов османам¹⁰.

Нова спроба кримського хана заволодіти Азовом у 1641 р. не вдалася. Цього самого року Султан-заде Мегмед Паша був призначений керувати військовою виправою на Азов¹¹. У квітні 1642 р. цар повідомив отамана донських козаків про своє рішення передати фортецю Азов османам. Незадоволені цим рішенням царя, козаки піддали фортецю вогню та залишили її¹². Азов знову опинився в руках Порти¹³.

Видатний турецький мандрівник-літописець Евлія Челебі так описував ці події: “Після закінчення правління турецького султана Мурата IV [(1623–1640)] московські невірні, які були представниками жовтої раси, “підняли голови”, ніби семиголовий дракон, і почали руйнувати кримські та азовські

⁵ Тобто заступник хана. Слово “калга” у перекладі з турецької мови означає “залишитися”. Ця посада була визначена під час правління кримського хана Менглі Гірея (1466–1467, 1469–1474, 1478–1515) для того, щоб перед військовим походом хан залишав замість себе в Криму свого заступника-калга (Туранли Ф. Г. Літописні твори М. Сена'ї та Г. Султана... – С. 148, прим. 5).

⁶ Там само. – С. 100, прим. 3.

⁷ *Uzunçarşılı I. H. Osmanlı Tarihi.* – III. Cilt, 2. kısım. – S. 154.

⁸ *Крип'якевич І.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 168.

⁹ Цит. за: *Флоря Б.* Начало Смоленской войны и запорожское казачество // *Марра Мунді*: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк. – С. 443.

¹⁰ *Uzunçarşılı I. H. Osmanlı Tarihi.* – III. Cilt, 2. kısım. – S. 154.

¹¹ *Ibidem.*

¹² *Ibidem.*

¹³ *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 231.

землі, порушуючи спокій османських володарів. Кримський хан¹⁴ повідомив про це султана Ібрагіма та великого візира Кара Мустафу Пашу, який врешті просив дозволу здійснити військовий похід”.

Далі літописець зазначає, що “велике русько-козацьке військо у кількості 100 тисяч осіб, яке було підпорядковане Московії, оточило фортецю Азов. Вони, невірні, які після смерті горітимуть у пеклі, здолавши військо візира та кримського хана, захопили фортецю Азов. Після цього 80 тисяч невірних розташувалися на території фортеці, присвоюючи собі всі матеріальні багатства. Того самого року (козацька флотилія. – Ф. Т.) 150-ма човнами-чайками вийшла у Чорне море та захопила торговельні кораблі і торговців прибережних міст. У той же час вони руйнували фортеці, селища та містечка”.

Продовжуючи описи цієї події, османський подорожник підкреслює, що “внаслідок такого нападу тисячі правовірних, які визнають пророцтва Магомеда, опинилися у полоні. Про це було повідомлено уряд Османської держави, після чого султан видав наказ про мобілізацію армії та початок військової кампанії з метою звільнення Азова. Офіційні представники султана у дніпровському та румелійському регіонах, 23 воєначальники різних областей, 40 тисяч буджацьких татар, 40-тисячна кіннота Валахії та Богдана (Молдови. – Ф. Т.), 20-тисячне військо трансільванського короля та 30-тисячне татарське військо швидкого реагування, отримавши відповідні накази, вирушили до Азова і оточили його. У цей час прибув величезний офіційний флот османського володаря у кількості 400 кораблів з 40-тисячним військом морського флоту під командуванням капітана Сіявуша Паші”. Челебі зазначає, що ця флотилія, “рухаючись Чорним морем, прибула туди, де ріка Кубань впадає в Чорне море, та, подолавши 7 миль, зупинилася біля Таманської фортеці. Потім вона просувалася далі (через Керченську протоку. – Ф. Т.) і, залишивши позаду 32 милі, прибула до Азовської фортеці”.

“Головний володар Кафи – Бакір Паша, – писав далі літописець, – також брав активну участь у цій кампанії. Він зібрав 40 тисячне відбірне військо з різних регіонів, які були у його підпорядкуванні, та 7 тисяч возів з провіантом та зброєю і відправив усе це до Азова”. Загалом, слід підкреслити, що Евлія Челебі дуже ретельно описує місце розташування армій, перебіг подій битви під Азовом та її наслідки¹⁵.

Після відбудови фортеці Азова її захисником було призначено губернатора Кафи. У той самий час османи здобули ще й інші твердині донців, звідки було звільнено п'ять тисяч полонених мусульман і взято в полон багато козаків¹⁶.

У 1645 р. ще один московський посланець прибув до Стамбула з листом про сходження на престол нового царя Олексія Михайловича. Одночасно в

¹⁴ У цей час кримськими ханами були Багадир Гірей (1637–1641) та Мегмед Гірей (1641–1644).

¹⁵ Çelebi E. Seyahatname (Gördüklerim). – Istanbul. – S. 17–30.

¹⁶ Uzunçarşılı I. H. Osmanlı Tarihi. – III. Cilt, 2. kısım. – S. 154.

листі цар скаржився на напади татар і турків з Кафи. У відповідь, привітавши царя, султан Ібрагім писав, що як тільки припиняться напади козаків на узбережжя Чорного моря, а кримському ханові буде платитися данина, тоді задовільниться все, про що цар писав у листі до султана¹⁷. Взаємні претензії двох володарів тривали й протягом наступних років. Нарешті для продовження дружби турецький султан вимагав від царя, щоб донські козаки звільнили захоплене ними українське місто Черкаси і щоб московські люди не називали себе козаками¹⁸.

Продовжуючи інтерпретувати цей архівний документ¹⁹, можемо припустити, що лист було написано власноручно самим султаном Ібрагімом у 1641 р. Він складається з восьми рядків і зберігається в архіві музею Топкапи в Стамбулі. Ймовірно, лист адресовано візирові, який керував згаданою військовою операцією. Важливим моментом у документі є повідомлення про грошову реформу в Османській імперії, в результаті якої грошова одиниця, що називається “акче”, залишається в обігу. Відомості щодо важкого становища запорозьких та донських козаків стосуються часу, коли у 1642 р. османська армія на чолі з візиром відбила фортецю Азов та інші замки Черкез-Керман (Çerkes Kerman) і Метадже (Metace)²⁰.

Нижче подаємо повний текст цього документа в українському перекладі, латинській транслітерації та факсиміле оригіналу.

ДОКУМЕНТ

Ти ж є моїм великим візиром!

Щоб ти знав, кажуть, що, коли вийде нова “акче”, стара виходитиме з обігу. Попереджуй про те, що, незважаючи на появу нових грошей, старі надалі використовуватимуться. Доводжу до твого відома, що таке повідомлення одержав.

Хвала господу Всевишньому, що я одержав приємну новину, яка наповнює душу радістю, що козаки опинились у важкому становищі, яке вони самі заслуговують. Побачу тебе, як уважно працюватимеш, застосовуватимеш заходи щодо вирішення справ у будь-якому випадку. Також щоб ти знав про необхідність повідомити всіх моїх уповноважених посадовців про стан роботи.

Архів музею палацу Топкапи у Стамбулі. – № 7020/40. Оригінал.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Туранли Ф. Г. Літописні твори М. Сена'ї та Г. Султана... – С. 97–98.

¹⁹ Aktan Ali. Osmanlı Paleografyası ve sıyası yazışmalar. – İstanbul, 1995. – S. 226'dan vesika 31.

²⁰ Uzunçarşılı İ. H. Osmanlı Tarihi. – III. Cilt, 2. kısım. – S. 154.

1. Sen ki vezîr-i âzamımsın! Malûmun olsun ki, yeni akçe çıkar
2. deyû eski akçe(y)i yürütmezlermiş. Tenbîh edesin. Gine çıkınca
3. yürüsün. Bâzı yerlerden işitdim. Şöyle bilesin
4. ve hem Hüdâ-yı lâ-yezâle şükürler olsun; Vâfir yüz aklığ
5. haberler geldi ve Kazak-ı bed-hâhın hâli mükedder olduğuna vâfir
6. gönlümüz sürûrlandı. Göreyim seni! Her ahvâl ile, nice
7. takayyüd edersün. Cüz'î ve küllî umur-i rikâbıma arz etmekden
8. hâlî olmayasın. Şöyle bilesin.

سنکه وزیر اعظم معلومدار سوئے نالیکه افچه بقتل
 دیو اسلک افچه پوریتسز لامن شهید اید کس له حقیقته
 یورسون بعض بر لردن ایشتمک شوبله بلس
 وهم جدای لاینه سنکر لر اولسون وافر بز اولخ
 خبر لور کله یوقز اولد خواهه حلاله مکر اولد غنہ زافر
 لور کله سور وهر لندی کوریم کس هر احوال الله شه
 تقید ایدر سرنا جور و کله امور ی کابره عرض ایتدک
 خیاله اولمیس کس شوبله بلس